

Особливості виховання підлітків у сучасних загальноосвітніх школах-інтернатах України

У статті розкрито зміст, форми і засоби ефективного виховання підлітків у загальноосвітніх школах-інтернатах та обґрунтовується доцільність і важливість функціонування цих закладів виховання в системі освіти України.

Ключові слова: *підліток, школа-інтернат, виховання, виховний процес, виховна система.*

Широкомасштабні процеси соціально-економічних і політичних змін в Україні на сучасному етапі передбачають, зокрема, переосмислення змісту навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах різних типів, відмову від стереотипних форм і методів роботи в них. Напрямами державної політики в галузі виховання мають стати принципи гуманістичної педагогіки, сформульовані в Конвенції ООН про права дитини, законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про дошкільну освіту", "Про позашкільну освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про вищу освіту"; Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті; Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Закладена в них методологія виховання надає пріоритети розвиненій особистості, її життєвому й професійному самовизначенню, самореалізації, життєтворчості відповідно до національних цінностей та в контексті ідей інтеграції Української держави у Європейський простір. Стратегічним нормативним документом, в якому закладені підвалини для оновлення змісту й технологій виховання, реформування гуманістичних цінностей та зразків громадянської позиції виступають "Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" (2011 р.). За таких обставин важливою проблемою є виховання морально-духовної, компетентної особистості, яка успішно само реалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал.

⁴⁴ Наточій Анатолій Миколайович, кандидат педагогічних наук; доцент; Миколаївській національний університет імені В.О. Сухомлинського

У цьому контексті актуальності набуває проблема виховання дітей підліткового віку (10-11 – 14-15 років) в загальноосвітніх школах-інтернатах, оскільки в інтернатних закладах виховуються діти з певними соціально-психологічними проблемами в житті і такі, що мають вади у фізичному та розумовому розвитку.

Підлітковий вік – сенситивний для становлення особистості. Науковими дослідженнями зарубіжних (Л. Божович, Л. Виготський, Ш. Бюлер, К. Левін, Ж.-Ж. Руссо, С. Холл, Е. Шпрангер, В. Штерн, Ж. Піаже, Д. Фельдштейн та інші) та українських (І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, В. Оржеховська та інші) вчених доведено, що підлітковий вік характеризується переплетінням суперечливих тенденцій особистісного розвитку: з одного боку, для цього складного періоду показовими є негативні прояви, дисгармонійність особистості, згортання або зміна інтересів; з іншого боку, цей період вирізняється великою кількістю позитивних проявів: зростає самостійність, більш різноманітними та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, значно розширюються, істотно змінюються сфери діяльності підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей.

Питання організації виховної роботи з вихованцями підліткового віку в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів відображені у дослідженнях Л. Бернадської, Я. Гошовського, В. Марущак, Б. Мельниченка, А. Прихожан, П. Степанова та інших.

Особливості виховної роботи із проблемними підлітками в загальноосвітніх школах-інтернатах відображені у дослідженнях В. Абраменкової, А. Антонової-Турченко, В. Афанасьєвої, О. Байбакова, І. Белінської, А. Белкіна, І. Бойко, М. Докторович, І. Дубровіної, Л. Карцевої, І. Козубовської, С. Косабуцької, І. Котельникової, О. Лисенко, Т. Малихіної, М. Фіцули та інших.

Дослідження В. Вінс, Г. Волкової, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Л. Кузьменко, Л. Куторжевської, І. Михайлицької, Н. Огренич, А. Полянничко та інших присвячені питанням виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена також рядом *суперечностей між*: 1) об'єктивною потребою сучасного суспільства у вихованій людині та недостатньою розробленістю теоретичних основ формування та розвитку цього особистісного утворення в умовах загальноосвітньої школи-інтернату; 2) суспільною значущістю виховання різнобічно розвинутої особистості підлітка та неефективною практичною організацією цього процесу у загальноосвітній школі-інтернаті; 3) значним виховним потенціалом загальноосвітньої школи-інтернату щодо ефективного виховання учнів підліткового віку та його недостатнім використанням в практиці зазначених установ; 4) прагненням підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до незалежності і самостійності та неналежно організованими умовами їх формування; 5) необхідністю професійної підготовки педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виховання компетентностей підлітків в основних сферах життєдіяльності та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів такої діяльності.

Метою статті є обґрунтування педагогічних умов організації ефективного виховного процесу у загальноосвітній школі-інтернаті.

"Школа-інтернат" за педагогічним словником визначається "як загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть. Навчання проводиться за планами й програмами середньої школи. Крім учителів у школі-інтернаті працює штат вихователів. Поряд з навчальною проводиться клубно-гурткова, суспільно-корисна й трудова, ігрова й спортивна робота..." [4, 366].

Розрізняють такі типи загальноосвітніх шкіл-інтернатів: загальноосвітня школа-інтернат; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат; загальноосвітня санаторна школа-інтернат; спеціалізована школа-інтернат [8; 9]. Згідно Положення "загальноосвітня школа-інтернат – загальноосвітній навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги; забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей з відхиленнями в поведінці, у сім'ях яких несприятливі умови життя" [8].

Основними завданнями загальноосвітніх шкіл-інтернатів є: забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення різнобічного розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців; створення умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання і виховання; засвоєння освітніх програм, навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави; забезпечення соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців; забезпечення охорони та зміцнення здоров'я дітей; охорона прав та інтересів вихованців; підготовка вихованців до майбутнього самостійного життя.

Загальноосвітні школи-інтернати – це, насамперед, звичайні заклади виховання, які у своїй діяльності керуються тими ж завданнями, що й усі загальноосвітні школи України. Виховний процес у них реалізується через виховну роботу. Уточнимо, що "виховна робота – це організація життєдіяльності дітей і дорослих, спрямована на створення умов для повноцінного розвитку особистості" [7, 45].

За традиційної шкільної виховної практики виховна робота розглядається як цілеспрямована виховна діяльність педагога (суб'єкт виховного процесу), яка спрямована на реалізацію цілей виховання, змістового наповнення діяльності вихованця (об'єкт виховного процесу). При цьому до учнів ставляться в більшості випадків без справжнього інтересу і поваги, намагання вихованців досягти певних цілей не помічаються, зате будь-яка їхня помилка викликає яскраво виражене незадоволення, підкреслюється їхня невідповідність тим чи іншим нормативам, навіюється, що дитина не така, якою її хотіли б бачити дорослі. Якщо ж розглядати виховний процес як цілеспрямовану динамічну взаємодію вихователя і вихованця, у ході якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця (він виступає як суб'єкт виховного процесу) феномен "виховна робота" варто розуміти як цілеспрямовану виховну діяльність педагога і виховуючу діяльність вихованця. За думкою І. Беха "спрямованість на особистість дитини, на розвиток її природних задатків і природних здібностей, створення в школі обстановки соціальної захищеності та творчої співдружності характеризують гуманістичний виховний процес" [2, 27-28].

Окреслимо у цьому зв'язку характерні особливості організації виховної роботи у загальноосвітніх школах-інтернатах.

Наші дослідження цієї проблеми в загальноосвітніх школах-інтернатах Миколаївської, Херсонської, Полтавської, Кіровоградської областей дозволили виділити такі специфічні особливості виховної роботи: *по-перше* школа-інтернат – це закритий (напівзакритий) заклад, в якому по специфічно організуються життя й побут вихованців, складається своєрідний мікроклімат, формуються міжособистісні взаємини, особливою є сфера спілкування й діяльності; *по-друге*, постійне перебування вихованців у школі-інтернаті протягом доби, тижня, місяця, навчального року дає змогу педагогічному колективу створити систему навчально-виховної роботи та забезпечити єдність педагогічного процесу і впливу на вихованців як в урочний, так і в позаурочний час; *по-третє*, найголовніша особливість, що відрізняє школи-інтернати, зумовлюється специфічним складом вихованців.

У нашому дослідженні основна увага приділяється вихованцям 5-9 класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Виходимо з того, що підлітковий вік найбільш критичний з погляду організації виховної роботи, разом з тим – найсприятливіший до впливу факторів мікросередовища. Становлення особистості підлітка-вихованця загальноосвітньої школи-інтернату відбувається з певними особливостями, що виявляються в характері його намірів, прагнень, бажань і можливостей. Для молодших, середніх і старших підлітків характерні свої особливості розвитку і становлення особистості.

Для аналізу стану виховної роботи з підлітками у загальноосвітній школі-інтернаті ми спиралися на концепцію розвитку людини, яка склалася у працях Л. Виготського, О. Леонтєва, О. Запорожця, Д. Ельконіна та інших психологів. Основна її ідея полягає в тому, що особистість людини, її морально-вольові якості є похідними від багатопланової діяльності, в якій вона взаємодіє з іншими людьми і з дійсністю [3].

Нами також були враховані чинники, які негативно впливають на формування особистості вихованця інтернатного закладу, виокремлені науковими дослідженнями Л. Волинець, Н. Комарової, І. Пеши, Г. Бевз, а саме: *емоційні проблеми* (психотравмуючі): відсутність спілкування з біологічними батьками; деформація родинних зв'язків; дефіцит любові, ласки, уваги; замкнутість кола спілкування; регламентація проведення часу; несформоване "Я"; підвищене почуття тривоги, відчуття ворожості соціуму; закомплексованість; відсутність диференційованого підходу до дітей з боку вихователів; відсутність свободи вибору; *соціальні проблеми*: деформований соціальний особистий досвід; соціальна незахищеність після виходу із закладів опіки; відсутність матеріальної та моральної підтримки; надмірна опіка вихователів; відсутність соціальних навичок власного життя; відсутність навичок щодо розв'язання власних проблем з офіційними структурами; неспроможність протидіяти негативному сторонньому впливу; проблемна спадковість (наркоманія, алкоголізм, психічні захворювання батьків), що впливає на стан здоров'я; *економічно-територіальні проблеми*: економічна депривація – у дітей немає власних заощаджень; відсутній досвід розпоряджатися грошима; відсутність особистого простору (власної кімнати, місця, де можна було б усамітнитися);

постійне перебування у вузькому комунікаційному просторі; відсутність власних речей (крім одягу та предметів особистої гігієни) [1].

Вивчення стану виховної роботи у загальноосвітніх школах-інтернатах ми розпочали з пробно-пошукового експерименту, яким було охоплено 1500 вихованців і 320 педагогів у різних областях України. Нами вивчалися різноманітні проблеми функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів, а саме: організація життєдіяльності вихованців у школах-інтернатах в урочний і позаурочний час; успішність підлітків у навчально-пізнавальній діяльності; рівні соціального розвитку підлітків; взаємини між педагогами і вихованцями; ступінь демократизації і гуманізації виховного процесу в школі-інтернаті; прояви самостійності і відповідальності підлітків у різних видах діяльності; конструктивність спілкування підлітків з дорослими і між собою; організація учнівського самоврядування і участь в ньому вихованців підліткового віку; моральна вихованість підлітків; соціальна вихованість підлітків; питання управління навчально-виховним процесом у школі-інтернаті.

Встановлено, що на особистісному рівні більшість підлітків (62%) проявляють: недостатній рівень самостійності, що обумовлює схильність підпадати під вплив негативних груп або лідерів, некритично засвоювати асоціальні норми поведінки; неадекватну самооцінку і рівень домагань, що призводить до агресивності, висування підвищених вимог до суспільства і, відповідно, готовності до обрання несприятливих, з погляду суспільної моралі, засобів їх реалізації; несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів; несформованість навичок спілкування з однолітками та дорослими; переважання егоїстичних тенденцій, деформоване поняття справедливості; яскраво виражені тенденції до демонстративності; неадекватні тенденції на статус і роль у групі.

Серед учнів 9-х і 11-х класів було виявлено основні проблеми, які стають значущими для них перед закінченням навчання в школі-інтернаті (анкетуванням було охоплено 320 учнів 9-х класів і 260 учнів 11-х класів). Результати анкетування свідчать, що випускники загальноосвітніх шкіл-інтернатів стурбовані тим, як доведеться самостійно будувати своє життя. Страх "зостатися одному" (61% випускників 9 класу, 37% випускників 11 класу), відчуття "вихідця з інтернату" (41% випускників 9 класу, 53% випускників 11 класу), невпевненість в тому, що "не зможеш вчитися там, де хочеш" (37% випускників 9 класу, 52% випускників 11 класу), "не знайти роботи" (40% випускників 9 класу, 45% випускників 11 класу) і інші проблеми свідчать про те, що такі якості, як: самостійність, відповідальність, активність, впевненість в собі розвинені у вихованців надто слабо.

Пробно-пошуковий експеримент засвідчив, що педагоги опікуються вихованцями через дотримання режимних моментів, проведення масових або групових виховних заходів, застосування авторитарних методів (педагогічна вимога, покарання, повчання, заохочення тощо). Значна кількість педагогів (41%) не обізнані із сучасними методами, технологіями організації виховного процесу. Методична робота з педагогами загальноосвітніх шкіл-інтернатів базується на використанні традиційних форма: засідання педагогічних рад, засідання методичних об'єднань, психолого-педагогічні семінари тощо.

Підходи до виховання підлітків, форми і методи роботи з ними в основному спрямовані на перевиховання, на усунення недоліків в поведінці дітей, а не на створення умов для розвитку позитивних якостей. У більшості загальноосвітніх шкіл-інтернатів функціонує авторитарно-дисциплінарна модель виховання, яка формує людину виконавця, конформіста.

Для більш конкретної оцінки стану виховної роботи з підлітками проведено констатувальний етап експерименту, у якому брали участь 760 вихованців підліткового віку та 220 педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів Миколаївської, Херсонської, Одеської, Полтавської, Кіровоградської, Чернігівської, Львівської областей.

Завданнями констатувального етапу дослідження виступили: 1) визначити рівні та особливості сформованості моральних та соціальних цінностей у підлітків, як важливих складових вихованості особистості; 2) визначити рівні готовності педагогів до виховання у підлітків моральних і соціальних цінностей; 3) з'ясувати організацію та зміст виховної роботи у загальноосвітніх школах-інтернатах в контексті моральної та соціальної вихованості підлітків.

Вихованість визначалася нами як складне інтегральне утворення, для дослідження якого немає універсальної методики, тому в ході дослідження нами було застосовано комплекс взаємопов'язаних методів педагогічної діагностики, за допомогою яких вимірювалися показники визначених нами критеріїв (моральна і соціальна вихованість) вихованості підлітків: педагогічні спостереження, анкетування, тестування, бесіди, метод незакінчених речень, проблемні ситуації, опитувальники, статистичні методи обробки інформації.

З огляду на результати діагностики та відповідно до означених критеріїв було визначено чотири групи вихованців підліткового віку залежно від рівня вихованості: соціально схвалюваний (оптимальний – 9,8%), соціально прийнятний (необхідний – 19,7%), соціально припустимий (задовільний – 28,4%) і соціально неприпустимий (низький – 42,1%). Кожна з цих груп відрізнялась характерними проявами показників моральної і соціальної вихованості як складових вихованості підлітків.

Встановлено, що рівень вихованості підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів не відповідає вимогам, які висуває до них суспільство.

Констатувальний етап дослідження засвідчив, що у більшості загальноосвітніх шкіл-інтернатів відсутня цілеспрямована виховна робота з формування моральних і соціальних цінностей у вихованців. Більшість педагогів шкіл-інтернатів не володіють достатніми знаннями з питань ефективного виховання підлітків на гуманістичних і демократичних засадах.

Ми вважаємо, що більш конструктивною буде особистісно орієнтована модель, в основі якої розуміння виховання як взаємодії, співробітництва, поєднання внутрішніх позицій вихователя й вихованця, їх взаємовплив з метою особистісних самозмін. Мета виховання буде виражатися системою цілей, які визначаються разом. Основною метою виступає вихованець як носій певних цінностей, а його життєва позиція – це система ціннісних ставлень до природного і соціального середовища та до власного "Я".

Провідною метою виховного формувального експерименту виступило завдання практично реалізувати педагогічні умови організації ефективного виховного процесу у загальноосвітній школі-інтернаті на демократичних і гуманістичних засадах, а саме: 1) створення оптимальної за змістом і структурою виховної системи життєдіяльності вихованців; 2) створення розвивального виховного середовища в школі-інтернаті; 3) занурення підлітків в активну пізнавальну та соціально-громадську діяльність; 4) залучення підлітків до самоврядування в школі-інтернаті; 5) підготовка педагогів шкіл-інтернатів до виховання підлітків на демократичних і гуманістичних засадах; 6) впровадження адаптивного управління виховним процесом у школі-інтернаті.

Виховний формувальний експеримент здійснено за допомогою конструювання виховних програм і їх реалізації в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Такими виховними програмами стали розроблені нами *цільові комплексні програми* "Здоров'я", "Соціально-педагогічна реабілітація", "Спосіб життя", "Дозвілля", "Спілкування". Крім цільових програм були розроблені і реалізовані *моделі*: випускника основної ланки загальноосвітньої школи-інтернату, особистісно-зорієнтованого методичного навчання педагогічних працівників, виховної системи школи-інтернату, управління виховною системою, учнівського самоврядування та *технологій*: виховання культури особистості підлітка, конструювання взаємин між педагогами і вихованцями, між вихованцями, організації індивідуальної виховної роботи з підлітками, "індивідуалізованого навчання".

Реалізація експериментальної методики обіймала чотири етапи: діяльнісно-збагачувальний, діяльнісно-відтворювальний, діяльнісно-творчий, оцінно-рефлексивний. На кожному етапі визначалися завдання, провідні форми і методи та основні види діяльності педагогів і вихованців по реалізації педагогічних умов щодо ефективного виховання підлітків.

Протягом усієї експериментальної роботи на формувальному етапі дослідження здійснювалася педагогічна діагностика вихованості підлітків через визначені критерії і відповідні показники, вносилися корективи, аналізувалися кількісні і якісні результати дослідження.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, у процесі якої упроваджувалася структурно-функціональна модель ефективного виховання підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів, підтвердив ефективність розроблених нами педагогічних умов.

Слід зазначити, що в Україні на сучасному етапі створено чисельні напрямки суспільного виховання дітей: дитячі притулки, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, школи-інтернати з поглибленим вивченням окремих предметів, санаторні школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати, гімназії-інтернати, ліцеї-інтернати, школи соціальної реабілітації, навчально-реабілітаційні центри.

У останні роки в Україні відбувається процес реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яке передбачає розукрупнення великих шкіл-інтернатів, покращення підготовки вихованців до самостійного життя [6, 85].

Це свідчить про пошуки нових моделей закладів суспільного виховання для дітей і підлітків з певними життєвими проблемами.

Наші дослідження підтвердили, що загальноосвітні школи-інтернати мають суттєві внутрішні резерви, які дозволяють поліпшити результативність й ефективність виховної роботи з вихованцями.

Література.

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: [Монографія] / Галина Михайлівна Бевз. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. – 352 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: [Наук.-метод. посіб.] / Іван Дмитрович Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Виготський Л. С. Педагогічна психологія / [Підручник] / Лев Семенович Виготський. – М.: Педагогіка. – 1991. – 479 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устинович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Данилова Л. Формування особистості нового типу / Л. Данилова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 59-64.
6. Канишевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: [Монографія] / Любов Вікторівна Канишевська. – К.: Хм ЦНП, 2011. – 368 с.
7. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М., 2005. – 448 с.
8. Положення про загальноосвітній інтернатний заклад: Наказ Міністерства освіти України № 138 від 13.05.1993 року.
9. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Наказ Міністерства соціальної політики України № 995/557 від 10 вересня 2012 року.

Natochiy A.M.

Features of raising teenagers in today's general boarding schools Ukraine.

V.O. Sukhomlynsky Mykolaiv National University, Mykolaiv, Ukraine

The article presents the content, forms and means of effective education of teenagers in general educational boarding schools and the expediency and importance of their functioning in an education system of Ukraine is proved in this paper.

Keywords: *teenager, boarding school, education, educational process, educational work.*